

The article is devoted to the analysis on the basis of business documents of Ivan Mazepa, of the peculiarities of separate idioms functioning. The article also covers some changes which had place in the semantic structure of these notions.

Keywords: phraseological unit, Ukrainian business language 18th c., semantic structure.

УДК 811.161.2'373'373.7

Задорожна А.С.

МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ОЦІНКИ ОСОБИ В СПОГАДАХ СВІТЛАНИ КИРИЧЕНКО «ЛЮДИ НЕ ЗІ СТРАХУ»

У статті розглянуто особливості вербалізації оцінки особи в мемуарах Світлани Кириченко. Виділено основні лексичні та фразеологічні засоби вираження такої оцінки. Окреслено особливості індивідуально-авторської семантичної та структурної трансформації загальноновживаних лексем і фразеологізмів.

Ключові слова: оцінка, мова мемуаристики, лексика, фразеологія, структурна та семантична трансформація.

Становлення антропоцентричного підходу в мовознавстві зосередило увагу багатьох дослідників на таких лінгвістичних одиницях, що безпосередньо стосуються мовця та його ставлення до дійсності.

Діяльність людини та взаємодія з навколишнім середовищем тісно пов'язані з формуванням оцінного ставлення до мети, завдань і результатів цієї діяльності, предметів, явищ та осіб, що людину оточують. Така взаємодія реалізується в категорії оцінки, що має виразний антропоцентричний характер та є своєрідним аксіологічним підсумком процесу пізнання [1; 2].

Оцінка як лінгвістична категорія стала предметом досліджень багатьох мовознавців: Ю. Апресяна, Н. Арутюнової, О. Вольф, Н. Бойко, Т. Космеди, Ю. Степанова, Й. Стерніна, О. Федотова, О. Островської та інших.

О. Вольф трактує оцінку як «семантичне поняття, що означає ціннісний аспект значення мовних висловів» [2, 5]. Дослідниця вибудовує трикомпонентну модель оцінювання, що має таку структуру: «А (суб'єкт оцінки) вважає, що Б (об'єкт оцінки) хороший/ поганий» [2, 6].

Т. Космеда категорію оцінки визначає як «явище, в основі якого лежить спеціальний відбір засобів мови (мовлення) для найточнішого вираження деякого оцінного значення» [5, 308].

Визначаючи оцінку як «позитивне або негативне ставлення особистості до фрагмента дійсності», мовознавці наголошують, що це ставлення може бути раціональним або емоційним і оцінка може здійснюватися з точки зору розуму чи емоцій, тобто бути раціональною або емоційною [6, 103]. Зокрема, Н. Арутюнова такий поділ оцінки на раціональну і емоційну пов'язує з суб'єктом оцінки, оскільки «оцінка більше, ніж будь-яке інше значення, залежить від суб'єкта-мовця» [1, 51].

Мовознавці відзначають взаємодію та зв'язок оцінних елементів значення з емоційними. Л. Мацько, визначаючи оцінність та емоційність як «додаткове, супровідне до лексичного та граматичного значення мовної одиниці» [7, 194], емотивне (емоційне) значення співвідносить «зі сферою емоційно-чуттєвого сприймання і узагальненими емоційними характеристиками денотатів» [7, 196], а оцінне – з «оцінно-раціональним сприйняттям світу, що виражає закріплене традицією оцінне ставлення до денотата» [7, 195]. Дослідниця, розглядаючи зв'язок між оцінкою та емотивністю, стверджує, що «емоційне стилістичне значення тісно пов'язане з оцінним і часто є результатом такого значення або комбінацією з ним» [7, 196]. Це припущення є основою для виділення таких різновидів оцінки: об'єктивної та суб'єктивної [4, 98]. Мовознавці наголошують на тому, що об'єктивна оцінка не має експліцитних оцінних компонентів, а лише характеризує об'єкт за певними реальними ознаками; для суб'єктивної оцінки показовою є експлікація авторських думок, почуттів, емоцій у ставленні до об'єкта оцінювання [4, 100]. Можемо говорити, що для мемуарного дискурсу характерним є використання саме останнього типу оцінки, пов'язаного з авторськими почуттями/відчуттями та прагненням реалізувати певні прагматичні цілі, бажанням сформулювати в читача близькі авторові переконання та настанови.

Особливо показово категорія суб'єктивної оцінки реалізується в таких контекстах, де об'єктом оцінки є особа. До цієї проблеми зверталися мовознавці: Г. Бикова, Л. Полюга, Б. Пришва, Н. Сологуб, Т. Юрченко, В. Корольова, В. Нагель, С. Олійник. У працях цих лінгвістів на матеріалі української та інших мов виділено різні типи оцінок: естетична, соціальна, морально-етична, прагматична, ідеологічна, психологічна та ін.; схарактеризовано засоби вираження оцінки. Особливо цікавим, на нашу думку, видається дослідження такого типу оцінки на матеріалі мемуарних творів. Мета статті полягає в дослідженні категорії оцінки, зокрема оцінки особи, на матеріалі спогадів С. Кириченко «Люди не зі страху» та виявленні особливостей вербалізації такого типу оцінки.

На основі проаналізованого матеріалу можемо говорити, що оцінка в мемуарах репрезентована за допомогою різноманітних лексичних та фразеологічних одиниць, вільних словосполучень.

На лексичному рівні відзначаємо використання інгерентних засобів оцінки – лексем, у значенні яких уже закладено оцінні семи: *Оксана Яківна, як завжди, зібрана, підтягнута, зовсім не розгублена, розповіла, як забирали Олеся* (Кириченко, 19); *Прокурор роз'яснив остаточно й безповоротно: я тунейдка* (Кириченко, 453). Приклади такої інгерентної оцінки фіксуємо в контекстах, пов'язаних з описом зовнішності, особливостей характеру, поведінки та способу життя певної особи. Засобами оцінки в таких прикладах є загальноживані прикметники та іменники. Для увиразнення певних рис об'єкта оцінювання авторка вдається до порівняння кількох осіб на основі спільних чи відмінних характеристик: *Надійчина мати трималася героїчно. Така ж рішуча, вольова, як і її діти. Навіть гумору, гіркокого, не втратила*

(Кириченко, 41). Такий прийом орієнтований на певний рівень знань читача про осіб, які порівнюються.

З метою підсилення контексту авторка використовує розлогі синонімічні ряди: *Ким був Дзюба для українського шістдесятництва, для мене й Юрка, усього нашого кола? Безперечним лідером (тоді ми користувалися й іншим словом – вождем). Його талант, авторитет, його слава – провідника свідомого українства – підносили Івана над усіма* (Кириченко, 71). За рахунок ампліфікації оцінних лексем, що мають синонімічне чи близьке значення, авторка робить загальний висновок, використовуючи вільне словосполучення.

Для вербалізації оцінки особи мемуаристка також використовує мовні засоби, що мають виразну стилістичну маркованість. Наприклад, згрубіла, зневажлива лексика в контекстах виражає негативні оцінки, які зазвичай належать не самій авторці, а іншим людям. Показовим для таких прикладів є те, що експліцитні оцінки, висловлені певними мовцями, стають імпліцитними засобами для характеристики самих цих мовців. На основі тих лексем, якими людина послуговується у своїй комунікації, авторка робить певні висновки: *Школу закінчила з медаллю [...] чого їй іти до тих селюків, на їхню селюцьку мову? Лариса плакала, мама наполягала: «Серед бидла ти будеш зіркою, а на тих відділеннях – однією з багатьох»* (Кириченко, 216); *І до Миколи Бажана не зайшли. Суспільна атмосфера набирає передгрозової барви: чи зрадіє іменитий представник офіційної еліти кийвській «шпані», як називав нас, незалежну молодь, інший академік – Іван Білодід?* (Кириченко, 11).

Серед мовних одиниць, якими авторка послуговується для експлікації оцінок, можемо виділити групу образної лексики. Фіксуємо використання первісно не маркованих лексем, які функціонують у переносному значенні і вербалізують негативні оцінки, що стосуються моральних якостей людини. У контексті засвідчуємо використання лексеми *флюгер* зі значенням, зафіксованим у словниках, 'нестійка людина, яка часто змінює свої погляди, рішення, ставлення до когось' [9, 609]. За допомогою цієї лексеми експліковано показові риси характеру та особливості поведінки означуваної особи: *Завідувач відділу Інституту літератури, де я працювала від початку до кінця 60-х, знав, що його звать «флюгером» [...] «Згоден, флюгер. А ви знаєте, що то таке – місяць за місяцем чекати арешту?...»* (Кириченко, 9).

Показовим для мемуарів Світлани Кириченко є використання адгерентних засобів оцінки – лексем, що реалізують свій оцінно-емоційний потенціал у певних контекстах. Використовуючи метафоризовані лексеми, які «уможливлюють розкриття сутності одних явищ чи об'єктів через інші» [4, 101], та вільне словосполучення, авторка вербалізує позитивні суб'єктивні оцінки, особисті емоції стосовно І. Драча: *Так ось який він – цей молоденький півник, що прокукурікав так голосно, на всю Україну, наш ранок, перший промінь сонця!* (Кириченко, 854).

У ряду лексичних засобів оцінки відзначаємо використання ідеологічно маркованих лексем у мові мемуаристки. Особливістю використання цих прагматично забарвлених одиниць є те, що такі слова і, відповідно, оцінки, експліковані цією групою лексики, належать чужому мовленню і світогляду: З

Леною та Алею моє самовиявлення природне, і, власне, не обмежене; над ними не тяжіє цей закладений у генах історичний страх, це випечене на чолі кожного українця тавро: не зрікаєшся себе, то ти – **мазепинець, петлюривець, бандеривець**, залежно від історичної епохи... (Кириченко, 88); ...філолог-україністка, перекладач, доктор Анна-Галя проходила по «радянському відомству» як **«есесівка, фашистка, у якої руки по лікоть у крові...»** (Кириченко, 385). Негативні оцінки вербалізуються лексемами з відповідною семантикою. Об'єктом оцінки у таких контекстах стає і сама авторка: *Особливо діставалося від нього рідній сестрі, моїй мамі, за те, що в неї під боком Світлана стала «антисоветчицею», а вона то все терпить* (Кириченко, 26).

Одним із засобів оцінки в мемуарах є власні назви – антропоніми. Порівнюючи означуваних осіб з носіями власних імен, авторка має змогу провести очевидні паралелі між діяльністю, поглядами та якостями відповідних осіб, висловити своє ставлення до них та вербалізувати певні оцінки. Прецедентні імена є носіями як позитивних оцінок, які авторка не завжди висловлює сама, але підтримує (*Питаємо, чи не знають, де живе Расул Газматов. «О, наш Пушкін!» – озиваються і знову замовкають, скульптурно застигаючи* (Кириченко, 90)), так і, навпаки, негативних. Апелюючи до фонових знань читачів про носія прецедентного імені Вірка Сердючка, мемуаристка імпліцитно оцінює свою колегу: *Здається, уперше в житті я чую такий густий, грубий суржик. Вірка Сердючка могла би позаздрити* (Кириченко, 86).

Як окремий засіб вираження оцінки особи можемо виділити вільні словосполучення. У своєму прямому значенні такі мовні одиниці вербалізують оцінки, що стосуються зовнішності людини, особливостей її поведінки: **Ясний, допитливий погляд, надзвичайна – до релігійних вимірів – совісність, цнотливість, а поряд із цим – наступальна громадянська позиція суспільно і національно зрілої особистості, відверта мова людини, якій не треба опускати очей, бо за нею – правда** (Кириченко, 59). Позитивні оцінки увиразнюються синонімічними лексемами, підрядними конструкціями, самою структурою складного речення.

Вільні словосполучення в тексті спогадів можуть метафорично переосмислюватись, експлікуючи відповідні оцінки. Для увиразнення змісту Світлана Кириченко використовує прийом антитези, протиставляючи позитивні оцінки, що стосуються однієї особи, негативним оцінкам щодо іншої: *Вони були як уособлення двох світів, між якими прірва. Несхитний символ сталінської доби, прямий як стій «ідеологічний циркуляр», Микола Захарович. [...] І от вони зійшлися. Шамота і Драч. Охоронець Системи і провісник доби антишамотинської, чий дзвінкий, задержуваний поетичний голос вибухнув 1961-го року так свавільно – «на рівні божих партитур»* (Кириченко, 178). Варто відзначити, що стилістичною особливістю наведеного контексту також є індивідуально-авторські перифрази, за допомогою яких мемуаристка, називаючи найхарактерніші риси означуваних осіб, закріплює відповідні оцінки.

Авторського наповнення набули й антонімічні словосполучення *живі очі* – *відсутні очі*. Використовуючи різновид метонімії – синекдоху, Світлана Кириченко на основі однієї атрибутивної риси дає загальну оцінку особи: *Коли я в редакційній кімнаті філософів в Інституті літератури, всупереч «відсутнім очам», таки розповідала про те, що діялося 22 травня, про спів «Заповіту», на мене дивились, як на зачумлену: хіба можна говорити таке вголос?* (Кириченко, 52); *Вона дивиться на мене якимось аж недовірливо... «Але я так з усіма говорю...».* Ні, звісно, не з усіма – лише з *живими очима* (Кириченко, 87).

Серед мовних засобів, що вербалізують авторські оцінки, виділяємо загальноновживані фразеологізми, яке мають усталене значення і функціонують для оцінки зовнішності особи та характеристики особливостей поведінки: *Невиспані, після страшної цілодобової напруги, вийшли на тих світлинах, «наче з хреста зняті», сказала б моя бабуня* (Кириченко, 278); *Заходить знадвору чорнявий молодий красень, хоч води з нього напийся...* (Кириченко, 578); Значення такого типу фразеологізмів у контекстах увиразнюється синонімічними лексемами та вільними словосполученнями: *А в 1973-му – жвава, дотепна, гостра на язик, Лена різко виділялася на тлі нашої кімнати: і шармом ленінградського студентського вільнодумства [...], і загальною не провінційною культурою* (Кириченко, 86).

Для експлікації негативних оцінок авторка розширює структуру відомого словосполучення, що традиційно має негативну маркованість, і експлікує об'єкт оцінювання: *Знайти б той перший пам'ятник, ще дореволюційний, що драгував «мертві радянсько-чиновницькі душі»* (Кириченко, 150).

Окрему групу фразеологізмів складають одиниці, які трансформуються семантично та набувають нового значення, показового саме для ідіолекту та світогляду автора. Так, відомий вислів *куряча сліпота*, що позначає 'хворобу очей' [8, 414], у контексті спогадів набуває нового значення. Відзначимо, що це метафоризоване словосполучення Світлана Кириченко використовує для автономізації, а відповідно, і для негативної оцінки своїх тогочасних поглядів та переконань. Актуалізуючи нові семи 'інтелектуальної незрілості', 'стереотипності мислення' 'залежності поглядів від суспільної пропаганди', авторка вербалізує відповідні оцінки: *Звичайно, Іван швидко зрозумів, що перед ним – «куряча сліпота», людина, сформована офіційною пропагандою. Але – налаштована на громадянський чин, відкрита до сприйняття нового* (Кириченко, 851).

Для того, щоб максимально повно розкрити оцінно-емоційний та стилістичний потенціал фразеологічних одиниць, письменниця вдається до фразеологічної алузії – «вказівки на відомий носіям мови фразеологізм внаслідок використання у певному контексті лексичних засобів, які нагадують про традиційний фразеологізм, що міг би бути вжитий в цих умовах» [3, 21]. Апелюючи до античного крилатого вислову *сізіфова праця*, що позначає 'тяжку, марну, безкінечну роботу', Світлана Кириченко оцінює риси характеру Юрія Бадзя, доповнюючи значення фразеологізму позитивними семами 'відданість своєму покликанню, роботі, наполегливість у досягненні мети':

Такий дарунок нарешті зробила доля Юркові за його *сізіфову впертість. І вірність* (Кириченко, 300).

Показовим для всього мемуарного тексту, а отже, і для мовотворчості авторки є стале словосполучення, яке ми бачимо вже в назві спогадів *«Люди не зі страху»* і знаходимо в тексті книги. Мемуаристка використовує назву роману *«Люди зі страху»* Романа Адріяшика з одним суттєвим доповненням: частка *не* змінює мовну одиницю не лише на структурному рівні, але й на рівні модусу оцінки. Так, саму себе і своїх однодумців, які є близькими авторці за життєвими орієнтирами та моральними переконаннями, Світлана Кириченко оцінює як людей вільних, сміливих та незалежних: *От і Олена, як десятки інших людей не зі страху, доносила до вільного світу знання про політичний опір у Радянському Союзі* (Кириченко, 791). Полярно протилежні оцінки експлікуються оригінальною інтертекстуальною одиницею: *Та все одно він жертва. І так само скатований, як і весь наш народ. Не здатний випростатися, людина зі страху* (Кириченко, 733). Така бінарність дає змогу не тільки відповідно оцінити певних осіб, але й розмежувати авторські погляди і те, що є для неї чужим, неприйнятним.

Отже, на основі проаналізованого матеріалу можемо говорити про те, що Світлана Кириченко використовує різноманітні лексичні та фразеологічні засоби для реалізації різних видів оцінки: морально-етичної, естетичної, соціальної та інших. У вербалізації оцінок Світлана Кириченко не обмежується уже існуючими мовними одиницями і вдається до семантичної та структурної трансформації загальноживаних лексем і фразеологізмів, використовує різноманітні стилістичні фігури й тропи. Дослідження категорії оцінки на матеріалі спогадів видається цікавим та перспективним напрямом сучасної лінгвістики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М., 1988. – 341 с.
2. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – Изд. 2-е, доп. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 280 с.
3. Гнатюк И. С. Трансформация традиционных фразеологизмов в языке современной украинской художественной прозы : автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. С. Гнатюк. – К., 1982. – 24 с
4. Дейна Л. Прагмарелевантні засоби вираження суб'єктивної оцінки у щоденниковому дискурсі / Людмила Дейна // Рідний край. – 2012. – № 1 (26). – С. 98–103
5. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки / Тетяна Космеда. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 350 с.
6. Манзій А. До проблеми вираження вербальної емоційної оцінки (на матеріалі сучасної німецької мови) / Андрій Манзій // Наукові записки. – Вип. 95 (2). – Сер. : Філол. науки (мовознавство) : у 2 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – С. 104–107
7. Мацько Л. Стилістика української мови / Л.Мацько, О. Сидоренко, О. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.
8. Словник української мови в 11-ти томах / [уклад. В. Винник, В. Градова та ін.]. – Т. IV – К. : Наук. думка, 1973. – 830 с.

9. Словник української мови в 11-ти томах / [уклад. В. Винник, В. Градова та ін.]. – Т. X. – К. : Наук. думка, 1979. – 659 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага : спогади / Світлана Кириченко; передне слово Юрія Бадзя. – К. : Смолоскип, 2013. – 920 с.

В статье рассмотрены особенности вербализации оценки личности на материале мемуаров Светланы Кириченко. Выделены основные лексические и фразеологические средства выражения такого типа оценки. Обозначены особенности индивидуально-авторской семантической и структурной трансформации общеупотребительных лексем и фразеологизмов.

Ключевые слова: оценка, язык мемуаров, лексика, фразеология, структурная и семантическая трансформация.

The article focuses on the verbalization properties of a person evaluation in Svitlana Kuruchenko memoirs. The major lexical and phraseological means of expressing a person evaluation are discovered. The peculiarities of an individual author's semantic and structural transformation of generally used words and idiomatic expressions are studied.

Keywords: evaluation, phraseme, lexics, language of memoirs, semantic and structural transformation.

УДК 811.161.2'373.611

Редько Є.О.

УКРАЇНСЬКА МОВНА ОСОБИСТІТЬ І АРГО (НА ПРИКЛАДІ СЕМАНТИЧНИХ НАЗВ ОСІБ ЗА СПОРІДНЕНІСТЮ І СВОЯЦТВОМ)

У статті розглянуто семантичне називання осіб за спорідненістю і свояцтвом в українських арготичних системах, визначено особливості творення зазначених номенів. З'ясовано, що ці процеси свідчать про відображення світогляду носіїв арго в їхньому соціолекті та системність української мови на різних етапах її розвитку.

Ключові слова: арго, номінування, назви осіб, семантичне перенесення, конотація.

Серед українських арготизмів, належних до семантичних утворень, у межах соціолектної *nomina personalia* помітними є назви осіб за спорідненістю і свояцтвом. Проте, незважаючи на неухильний інтерес науковців до українського арго (В. Боржковський, В. Гнатюк, П. Тіханов, О. Горбач, Й. Дзендзелівський, Л. Ставицька та ін.), особливості цієї номінативної групи й досі залишаються невивченими, що й зумовлює актуальність запропонованого дослідження. Тому метою цієї статті є аналіз зазначеного явища щодо специфіки творення соціолектизмів, його перебігу та наслідків. Відповідно наше завдання – дослідити особливості творення семантичних назв на позначення осіб за спорідненістю і свояцтвом в арготичних системах як зразок відображення соціальної екзистенції української мовної особистості.